

XIX. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kamu Düzeninin Önemli Bir Parçası: Ramazan Tenbihnâmeleri

An Important Part of Public Order in Nineteenth-Century Ottoman Society: Ramadan Tenbihnâmes

Dr. Öğr. Üyesi Gül Hanım GÖKTAŞ CENGİZ¹

Süreç/History

Geliş/Submitted: 15/12/2025
Kabul/Accepted: 07/03/2026
Yayın/Published: 25/03/2026

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar(lar), çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author(s) declares that have no competing interests.

Telif Hakkı/Copyright

Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY-NC 4.0\) license](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Öz

Osmanlı Devleti neredeyse her dönem Ramazan ayı öncesi aldığı tedbirleri ve uyulması gereken kuralları teba'asına duyurmuştur. Amaç, Müslüman Osmanlıların Ramazan'ı rahat geçirmesi, canlanan sokak hayatındaki kargaşayı engelleyebilme. XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunun yaşadığı her türlü değişim ve bürokratikleşmeyle birlikte devletin tenbihnâme adı altında çıkardığı kuralları daha sık, düzenli sistematige bağladığı bir dönemdir. Söz konusu tenbihnâmeler, devletin toplumsal düzeni sağlama ve kontrol etme araçlarından birisidir. Böylece geçmişten süregelen "şer'i kurallar" ile çağın getirdiği yenileşmenin Osmanlı Devleti'nde harmanlandığı bir devrede tenbihnâmeler, gündelik hayatın pratiklerini, sınırlarını düzenlemektedir. Ramazan ayı öncesi veya hemen girişinde yayımlanan tenbihlerle teba'aya dinî kaideler hatırlatılarak; cami, kahvehane, çarşı-pazar, eğlence mekânları gibi kamusal alanlardaki düzen sağlanmaya, davranışlar denetlenmeye çalışılmıştır. Getirilen sınırlamalarla, devletin Ramazan ayını toplumsal sınırlar içerisinde yeniden şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Kadınların sokakta bulunmalarına yönelik tenbihâtın sık olsa da, erkeklerin ve aslında tüm toplumun ruhani önemi büyük olan bu ay da âdâb-ı muaşeret kurallarına bağlı olmaları istenmiştir. Ayrıca narh uygulamaları, fiyat denetimi ve esnaf kontrolü gibi ekonomik düzenlemeler, Ramazan'ın yalnızca dinî değil, iktisadî yaşam üzerinde de belirleyici bir yapısal etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Başbakanlık Osmanlı arşiv belgelerine dayanılarak yapılan çalışmada, toplumsal dönüşümün hız kazandığı XIX. yüzyılda, Ramazan tenbihnâmeleri üzerinden gündelik hayatın ritmi incelenecektir. Söz konusu kayıtlarla işleyişin nasıl sağlandığı, toplumsal davranış kalıplarının ne denli etkilendiği bütüncül boyutta ortaya konularak, Osmanlı toplumunda dinî ritüel, toplumsal düzen ve devlet otoritesi arasındaki ilişki anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Toplum, Gündelik hayat, Ramazan, Tenbihnâme.

Abstract

The Ottoman Empire announced the precautions and rules to be followed to its subjects almost every period before Ramadan. The aim was to ensure that the Muslim Ottomans had a comfortable Ramadan and to prevent chaos in the revitalized street life. Nineteenth century was a period in which, along with all kinds of changes and bureaucratization in Ottoman society, the state systematized the rules it issued under the name of tenbihnâme (official admonitory document) more frequently and regularly. The aforementioned orders are one of the state's tools for maintaining and controlling social order. Thus, in a period when the "sharia rules" from the past and the innovation brought by the age were blended in the Ottoman Empire, the tenbihnâmes regulated the practices and boundaries of daily life. The religious rules were reminded to the subjects by issuing edicts before or just before the month of Ramadan; order in public spaces such as mosques, coffeehouses, bazaars, markets, and entertainment venues was sought to be maintained and behavior was controlled. With the restrictions imposed, it is understood that the state reshaped Ramadan within social boundaries. Although there were frequent admonitions for women to be on the streets, men, and indeed the entire community, were asked to adhere to the rules of etiquette during this month of great spiritual significance. Moreover, economic regulations such as narh practices, price control and artisan control show that Ramadan had a decisive structural impact not only on religious but also on economic life. This study, based on the Ottoman archival documents of the Prime Ministry, analyzes the period in the nineteenth century when social transformation accelerated. century, the rhythm of daily life will be analyzed through Ramadan tenbihnâmes. The relationship between religious ritual, social order and state authority in the Ottoman society will be tried to be understood by revealing how the functioning was ensured through these records and how social behavior patterns were affected in a holistic dimension.

Keywords: Ottoman, Society, Daily life, Ramadan, Tenbihnâme.

Atf için (to cite): Göktaş Cengiz, G.H. (2026). XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunda kamu düzeninin önemli bir parçası: Ramazan tenbihnâmeleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(1), 76-92. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.1842396>

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Isparta/Türkiye, hanimgoktas@sdu.edu.tr.

Giriş

“On bir ayın Sultanı” olarak adlandırılan Ramazan-ı şerif, Osmanlı toplum hayatında önemli bir yere konuşlanmıştır. Türk-İslam dünyası için oldukça önemli olan bu ay da alışlagelmişin dışında bir hayat sürülmüştür. Söz konusu dönemle ilgili Osmanlı gündelik hayatına dair en güzel örneklerle başkent İstanbul’da rastlanılmıştır. Saray başta olmak üzere, İstanbul halkı kutsal aya özel bir hayat tarzı geliştirmişlerdi. Ramazan gelmeden önce yapılan en önemli hazırlıklardan birisi yaşam mekânlarının dip köşe temizlenmesi, kilerlerdeki tüm eksikliklerin tamamlanmasıydı. Ramazan hazırlıkları on beş gün önceden, yani Şaban ayının onbeşinden, Berat Kandili’nden itibaren başlardı. Hüseyin Rahmi, Ramazan’ın gelişiyile halkın heyecanını “*bir Ramazan gecesi... Minareler, kuşandıkları pırıl pırıl elmaslı kemerleri, sallanan mahyalarıyla nurlara gömülmüş; her yanda içten taşan bir sevinç... Camiler namaz kılanlarla dolu... Mescit avlularını, mahalle çocuklarının şen oyun çığlıkları çınlatıyor... Sokak içlerinde birinin elinde oymalı elvan kâğıtlar yapıştırılı bir cam fener; öbürünün boynunda bir bavul..*” deyip Ramazan beyitçilerinin bu ayı en büyük ozanların mısralarıyla karşıladıklarını anlatır. Bunun yanında Ramazan bereket ayı bolca yenilip içilen bir ay olduğundan, aileler günler öncesinden kilerlerini doldurur ve ayrıntılı hazırlıklara girişirdi. Öyle ki bu kutsal ayda “sokaklarda başıboş gezen köpekler” dahi düşünülürdü (Gürpınar, 1984, s.10). II. Abdülhamid’in kızlarından Ayşe Osmanoğlu, Ramazan ayının gelişini sarayda karşılanışını ise şu şekilde aktarır: “*Sarayda Ramazanlar çok güzel olurdu. Bir hafta evvelden hazırlık başlardı. Temizlik yapılır, Kiler-i Hümayun’dan bütün dairelere büyük sürahiler içinde türlü türlü şuruplar ve iftariyelikler gelirdi.*” Ramazan’a özel hareme bir düzen kurulduğundan bahseden Osmanoğlu, bu ayda Harem Dairesi’nin bir cami haline geldiğini herkesin zamanını ibadetle geçirdiğini vurgulamıştı (Osmanoğlu, 2013, s.95).

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti’nde yenileşme hareketlerinin iyice belirginleşmesiyle Ramazan ayının eski devirlere göre fazlasıyla parladığı görülmüştür. Özellikle devletin bu ayın daha rahat geçmesi için aldığı tedbirler düşünüldüğünde, yeniliklerin Ramazan’ın lehine işlediği de anlaşılmaktaydı. Zira kurumsal değişiklikler, şehirde ve kamu alanlarında düzen sağlama kaygısı, ulaşım ve aydınlatmanın gelişmesi, basının yaygınlaşması daha önceden Ramazan ayı için alınan önlemlere yeni fırsatlar yaratmıştı. Bu anlamda aslında kutlu ay, toplumsal ve kültürel çağdaşlaşmanın dönüm noktalarından birini oluşturmaktaydı.

On bir ayda bir gelen bu ayı halkın huzur ve refah içerisinde geçirmesi devletin üzerinde durduğu bir konuydu. Bu sebeple, devletin Ramazan gelmeden önce almış olduğu en önemli tedbirlerden birisi halkı bazı konularda uyarmak, dikkat çekmek için tenbihât yapmasıydı. Padişahın hususi irâdesi şeklinde çıkarılan tüm evrakların sonunda “*Tenbihât-ı meşrûha suret-i kat’iyyede olarak buna memurları taraflarından ale’ d-devam dikkat olacaktır tenbihâta muhalif irza’ va harekâtı görülür ve memurları cânibinden vazife-i memuriyetlerini ifade ve ücretlerinde muhalefete harekette bulunan olur ise te’dibat-ı lazîme kanûnilerine bakılmak dahi mukarrerdir. Bu keyfiyet cümlelerin ma’lûmu olmak ve hilâf-ı tenbihât hâl ü hareketten inka ve müba’adat olunmak üzere işbu varaka-yı mahsûsa tab’ ile neşr ve ilân olundu.*” ifadeleri kullanılırdı (BOA.İ.MMS.12/513. A.}DVN.139/78. İ.MVL. 462/20821. İ.DH.52/2577). Meşru tenbihler olarak varsayılan uyulmadığı takdirde yetkilendirilen memurlarca denetlenip yaptırım uygulanacak olan bu kayıtlar “tenbihnâme” ve “varaka-yı mahsûsa” şeklinde adlandırılmıştı (Yazıcı, 2005, s.1-2). Bu belgeler devletin topluma “nasihat eden” aynı zamanda “emir veren” yönünü yansıtmaktaydı.

1.Osmanlı Devleti’nde Tenbihnâme Geleneği ve Kamusal Alan

XIX. yüzyıl öncesinde Ramazan’ın girişi itibariyle hilâlin görülmesi, tebrikler, temel gıda maddelerine narh konulması veya gıda sevkıyatı, ekmek numuneleri tespiti, cami ve mescitte kandiller yakılması gibi hazırlıklar mevcuttu (BOA. C.BLD.28/1376. AE.SSLM.III.31/1777. HAT.203/10558. C.ML.458/18556. HAT.208/11076. HAT.37/1856. HAT.115/4634. AE.SAMD.III 46/4556). Bunlar devletin Ramazan’ın hemen öncesi veya girişinde belirlediği toplumsal nizamı sağlama amaçlı içerisinde yukarıda sayılan pek çok kuralları barındırmaktaydı. Muhatap olarak da halka, esnafa ve yerel yöneticilere yönelik düzenlenirdi. Aslında süregelen gündelik hayattaki kuralların hatırlatılmasına ek olarak, ibadet ayı olan bu ayda insanlara daha ferah bir ortam sağlamak, çıkabilecek kargaşayı engellemek, sorunları en aza indirmek hedeflenirdi.

Müslümanların kutsal ayı olan Ramazan’da merkezî otoritenin halk üzerindeki düzenleme ve disiplin mekanizmasını temsil eden tenbihnâmelerin, XIX. yüzyıl başları ile ortaları ve sonlarına doğru konu çeşitliliğinde farklılaştığı anlaşılmaktadır. Mesela yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra

Serasker Hüsrev Paşa'nın İstanbul Kadısına hitaben göndermiş olduğu tezkîre, padişahın kamusal görünürlüğü etrafında şekillenen nizam ve daha ziyade sokakların temizliğinin düzenlenmesiyle ilgili birkaç husustan ibaretti. Ramazan vesilesiyle İstanbul camilerini ziyaret edecek padişaha halkın mutlak saygı göstermesi talep edilmekteydi; bu kapsamda esnaf ve halkın askerî kıyafetler (kırmızılı yaka, zırhlı elbise, kılıç) giymesi kesinlikle yasaklanmıştı. Temizlik standartları yükseltilerek dükkân ve evlerin önlerinin süprüntü, çöp ve hayvan leşlerinden arındırılması emredilmişti. Özellikle konak ve ev kapılarında biriken çamur tabakaları ve pencerelerden sarkan örümcek ağları, kent hijyeni ve estetiği adına acil temizlik gerektiren durumlar olarak vurgulanmıştı (Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, yy., s.125). Protokol açısından, padişahın önünden saygısızca geçilmemesi, atlı veya yaya herkesin "ırz ve edebi" ile hareket etmesi beklenmekteydi (Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, yy., s.126). Padişahın sadaka verme âdeti suistimal edilmesin diye, Cuma günleri hariç arzuhal verilmesi kesinlikle yasaklanmış. Arzuhal verecekler için özel memurlar tayin edildiği bildirilmiş ve bu kurallara uymayanlara şiddetli ceza verileceği söylenmiştir. Bu tenbihlerin mahalle imamaları, muhtarlar ve han kâhyaları aracılığıyla halka "kulaklarına sokarcasına" tebliğ edilmesi emri, merkezî otoritenin nizamı tebliği konusundaki kararlılığını açıkça göstermekteydi (Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, yy., s.127-128. Olgun, 2000, s.15-18).

XIX. yüzyılın ortaları ve sonlarına doğru yeniliklerin hızlıca aktığı imparatorluğun, tenbihnâmelerde toplumsal düzenlemelere, ekonomik denetimlere ve ahlaki kurallara fazlasıyla ağırlık verdiği anlaşılmaktadır. Oruç tutmayıp aleni yiyip içen, içki, kumar vb. gibi umûmi âdâba aykırı fiiller kesinlikle yasaklanmıştı. Ekonomik kontrol mekanizması olan ihtisab işleriyle, temel tüketim maddelerinde narh uygulamasının titizlikle sürdürülmesi, esnafın hileli ölçü-tartı kullanmasının engellenmesi ve fahiş fiyatla satışın önüne geçilmesi hedeflenirdi. Asayiş ve güvenlik meselelerine özel önem verilerek, ibadet saatlerinde sokaklarda oturmaktan, oyun yerlerindeki düzenden, fenersiz sokağa çıkmaktan, kadınların ayrı erkeklerin ayrı edebe aykırı davranışlarda bulunmaktan imtina etmelerine dikkat çekilirdi. Özellikle bu açıdan bakıldığında yenileşme hareketinin getirdiği düzenle, kamusal alandaki toplumsal davranış kurallarına sıkça vurgu yapılmaktaydı. Yani bir nev'î sokaklar ve toplum devlet tarafından büyük bir titizlik ve denetimle Ramazan'a hazırlanırdı.

Konu ile ilgili Başbakanlık Osmanlı arşiv belgeleri, sadece Ramazan ayına özgü kuralları bildiren basit tebliğler olmanın ötesinde, Osmanlı Devleti'nin toplumsal düzen, sosyo-kontrol alandaki yaklaşımını gösteren önemli tarihsel veriler sunmaktadır. Belgelerdeki en güçlü ve tekrarlanan ifade, "Cümlenin her vakitten ziyade iktisâb-ı mesûbata riayet ve edîbâne harekete dikkat eylemeleri" yani herkesin her zamankinden daha fazla sevap kazanmaya ve edepli davranmaya dikkat etmesi emridir (BOA.İ.MVL.415/18140. A.}DVN.139/78. A.}MKT.NZD.280/46. A.}MKT.MVL.142/33. A.}MKT.MHM.291/69. A.}MKT.MHM.397/10. A.}MKT.MHM.467/48). Osmanlı Devleti, Ramazan ayını sadece bireysel bir ibadet dönemi olarak değil, aynı zamanda kamusal düzenin ve dindar hususiyetlerin öne çıktığı bir dönem olarak görmüştür. Devlet, teba'â üzerindeki sosyal disiplini sağlamanın bir yolu olarak, halkın genel kurallara uymasını davranış seviyesini yükseltmesini ve böylece ayın kutsallığına gölge düşürecek icraatları önlemeyi bir "farıza" "yani zorunluluk" olarak kabul etmiştir. Bu durum, Osmanlı idaresinin "nizâm-ı âlem" anlayışı içerisinde kolektif bir toplumsal sorumluluk bilinci oluşturmaya yönelik çabasının göstergesidir.

Farklı tarihlere (H. 1275, 1276, 1278, 1280, 1284, 1290, 1297,) ait bu belgeler, Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda Ramazan tenbihnâmelerinin sabit bir idarî rutin şeklinde çıkarıldığını göstermektedir. Nitekim "sâbık ve emsâli vechile icrâ-yı tenbihât olunması münasib görüldüğünden" şeklindeki hemen hemen konuyla ilgili her arşiv belgesindeki ifadeler, bu uygulamanın aynı zamanda yıllık bir gelenek haline geldiğini kanıtlamaktadır. Aslında burada devletin amacı, yukarıda bahsedildiği üzere toplumsal hafızayı tazelemek, kamuoyunu mübarek Ramazan ayına hazırlamak ve geçmişte yaşanan olumsuzlukların önüne geçmektir. Gelişen ve değişen toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışan XIX. yüzyıl Osmanlı bürokrasisindeki işleyiş içerisinde önemli bir yeri bulunan tenbihnâmeler, Ramazan ayına özgü de olsa toplumsal huzur ve düzenin korunmasında oldukça değerlidir. Şer'î temellere dayandırılan söz konusu belgelerin, devletin idarî kapasitesinin güçlendiği Tanzimat döneminde giderek bürokratik bir içerik kazandığı anlaşılmaktadır (BOA.A.}MKT.MVL.115/55. MB.İ.63/162. Y.PRK.BŞK. 3/55).

Kuramsal olarak bakıldığında çalışma, kamusal alan sınırlarında disiplinci iktidar anlayışı çerçevesinde değerlendirilebilir. Habermas'a göre kamusal alan, bireylerin yalnızca karşılaştığı değil, aynı zamanda rasyonel-eleştirel bir tartışma ve kamuoyu oluşturma yoluyla devlet otoritesine yanıt

verdiği bir alandır. Devlet giderek toplumsal düzenin taşıyıcısı konumuna yükseldiğinde, “adalet”in sosyal devlet müdahalesiyle gerçekleşmesiyle ilgili olumlu bir yönerge temin etmelidir (Habermas, 2003, s.368-369). Kamusal alan tarihsel süreç içerisinde “modernite”yle paralel gelişmiştir. Basının gelişmesi, şehirlerde yeni sosyal mekânların türemesi üst düzey kamusal mekânların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. XVII-XVIII. yüzyıllarda Fransa’da salonlar, İngiltere’de kahvehaneler, Almanya’da okuma odaları kamusal alanın başlangıç kurumlarıydı. Bu alanlar insanların birbirleriyle görüşlerini paylaştıkları, tartıştıkları, kültürel aktivitelerini sürdürdükleri mekânlardı (Sankır, 2010, s.191). Dolayısıyla Habermas kamusal alan teorisinde söz konusu mekânları devlete yanıt veren birimler şeklinde tanımlamaktaydı (Habermas, 2003, s.107). XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti’nin Batı’dan aldığı ve kendi içerisinde harmanladığı pek çok yeniliğiyle, kendine has sosyal koşullar içerisinde “kamusal alan dinamikleri”ni ortaya çıkardığı bir dönemdi (Sankır, 2010, s.188). Dolayısıyla XIX. yüzyıl Ramazanlarında camiler ve Şehzadebaşı, Beyazıt, Direklerarası gibi kamusal mekânlarda ortaya çıkan toplumsallık ve kamusal biçimleri, iktidarın bu mekânlar ve toplum üzerindeki denetim ve düzenleme çabasının tenbihnâmeler aracılığıyla izlenebilmesine imkân vermektedir. Foucault’a göre bakıldığında, devletin belirgin büyük iktidar anlayışına ek olarak, toplumun kılcal damarlarında en küçük ilişkilerde ve kurumlarda sürekli hareket halinde olan, isimsiz ve yaygın bir “mikro iktidar” ağı vardır. Buna göre disiplin, bireylerin davranışlarını düzenleyen “mikro iktidar” biçimlerine dayanmaktadır (Foucault, 1995, s.222-227). Bu açıdan bakıldığında Ramazan tenbihnâmeleri, gündelik yaşamın en mahrem eylemlerini –yeme, içme, eğlenme, giyinme- kamusal düzenin konusu hâline getiren mikro denetim araçları olarak okunabilir.

Osmanlı ramazanları üzerine literatürde çok sayıda çalışma bulunmakta olup, bu araştırmaların önemli bir kısmı Ramazan kültürünü bütüncül bir perspektifle ele almaktadır. Bu çerçevede, Nesimi Yazıcı’nın 2005 yılında yayımladığı *Ramazan Tenbihnâmeleri* başlıklı çalışması alandaki öncü araştırmalardan biri olarak dikkat çekmektedir (Yazıcı, 2005, ss. 1-12). 1834-1871 yılları arasına tarihlenen yaklaşık on Ramazan tenbihnâmesini inceleyip özetleyen bu çalışma, konunun literatürde görünürlük kazanmasına önemli katkı sağlamıştır. Bununla birlikte incelenen araştırma, XIX. yüzyıl Osmanlı ramazanlarında topluma yönelik olarak yayımlanan tenbihnâmeleri doğrudan arşiv belgeleri ışığında ve analitik bir çerçevede ele almaktadır. Çalışmada, istikrarla ve sıkça yinelenen bu düzenleyici metinlerin değişen sosyal şartlar ve yenileşme süreci içinde kazandığı nitelikler incelenmekte; kamusal düzeni tesis etmeyi amaçlayan devletin disiplin ve denetim mekanizmaları içerisinde analizi yapılmaktadır. Bu bağlamda XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunun sosyal hayatı; gündelik hayatın ritmi, kamusal alanın düzenlenişi ve toplumsal disiplin ölçütleri çerçevesinde çok boyutlu bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır.

2.Temel Gıda Maddelerinin Temin Edilmesi

Osmanlı Devleti’nin Ramazan öncesi aldığı en önemli tedbirlerden birisi, halkın ihtiyaç duyduğu tüketim maddelerini temin etmek ve belli bir fiyat tespiti yoluna gitmekti. Çünkü, Ramazan önemli miktarda besin tüketimine yol açan bir aydı. Kilerler, ambarlar; peynir, reçel, zeytinyağı, zeytin, pastırma, sucuk, un, şeker vb. ile doldurulur. Ramazan kışa rastlıyorsa, sahura kadar oturulacağından odun kömürü istiflenirdi. Bu sebeple, Osmanlı Devleti haksız rekabeti önleyerek hem alıcı hem de satıcının ekonomisine göre bazı eşya, yiyecek ve içecekler narh uygulamasını getirmiştir. Narh, kontrol altında tutma, sınırlandırma, sabit bir fiyat belirlemedir. Muhtesibler bizzat uygulamanın denetleyicisidirler, ona bazen kadı bazen de vezir-i âzam ve tebdil-i kıyafetle padişah da katılmıştır (Kazıcı, 1998, s.54-60). Genellikle narh fiyatları Şaban ayının sonunda veya Ramazan’ın başında belirlenmiştir. Tespit edilen fiyat esnafa resmî bir yazı ile duyurulmuş, muhtesib denetime çıktığında uymayanları cezalandırma yoluna gitmiştir (Kazıcı, 1998, s.58).

Müslümanların büyük bir ihtimamla hazırlandığı Ramazan ayı öncesinde uygulanan narh denetimlerinin temel amacı, piyasada ortaya çıkabilecek fırsatçılığı önlemek ve yüksek fiyat uygulayan esnafı kontrol altına almaktır. Özellikle başkent İstanbul’un yoğun nüfusu, bazı dönemlerde yiyecek, yakacak ve giyecek temininde ciddi sıkıntılara yol açabiliyor; bu tür kriz anlarında karaborsacılar fahiş fiyatlarla satış yaparak toplumsal mağduriyeti derinleştirabiliyordu (Özkaya, 2010, s.319-355). Başkent olması ve kalabalık nüfusu sebebiyle İstanbul’un iaşesinin düzenli biçimde sağlanması, Osmanlı Devleti açısından öteden beri öncelikli meselelerden biri olmuştur. Et, yağ ve zahire gibi temel gıda maddeleri, imparatorluğun çeşitli üretim ve liman bölgelerinden başkente sevk edilir; İstanbul, âdeta taşranın üretim fazlasının toplandığı bir merkez olarak konumlanırdı. Bu yapısal özellikler, şehri aynı zamanda canlı bir

ticaret merkezi hâline getirirken, yoğun mal giriş çıkışının yaşandığı bu ortamda fiyatların kontrol altında tutulmasını da zorunlu kılmaktaydı (Faroqhi, 1980, s.139).

Osmanlı Devleti'nin Ramazan ayı gelmeden önce gıda maddeleri hususunda almış olduğu en önemli tedbir, ihtiyaç duyulan tüketim malzemelerinin gereği gibi temin edilmesini sağlamak için ilgililere hükümler göndermesidir (BOA.C.BLD.44/2198. HAT.1358/53351. A.}MKT.92/39). Ramazan'da bilhassa temel tüketim maddesi olan ekmeklere dikkat edilirdi. Genel anlamda unlu mamuller Osmanlı mutfağında çeşitliydi, Ramazan gelince ise bu çeşit daha da artmaktaydı. XIX. yüzyıl arşiv belgelerinde fodula, francala gibi ekmek türleri; yağ simiti, ince makarnalık simit, Arnavut simiti; yağ çöreği, âdi kaba çörek vb. ile bu aya özgü hass ince ve kalın pidelerin yaygın tüketildiği anlaşılmaktadır (BOA.A.}MKT.MHM.212/100. A.}MKT.NZD.402/87. A.}MKT.MHM.323/86. DH.MKT. 1422/57. ŞD.766/1).

Osmanlı Devleti, özellikle ekmek fiyatlarını uygun fiyata veya olduğundan daha aşağı düşürmeye çalışmakta, zam yapılacaksa da bunu Ramazan sonrasına ertelemeye çalışmaktaydı. Ramazan ayına özgü olarak çıkarılan pidenin fiyatı, büyüklüğü ve kalitesinin hemen bu aydan önce belirlenip fırıncılara tebliğ edildiği anlaşılmaktadır. Örnek olması açısından Ramazan ayına özgü çıkarılan 1893 yılında ekmekçi, simitçi ve börekçilerin çıkaracakları pide ve simitlerin miktar ve fiyatları şöyledir:

Tablo 1: 1893 yılında pide-simit fiyatları

Ürün çeşiti	Fırın Payı(Hakk-ı Nâr)	Net Gramajı	Fiyat
Hass pide	16 gram düşüldükten sonra	556 gram	40 para
Hass pide	8 gram düşüldükten sonra	278 gram	20 para
Hass pide	18 gram düşüldükten sonra	650 gram	40 para
Hass pide	9 gram düşüldükten sonra	325 gram	20 para
İnce hass pide	40 gram düşüldükten sonra	627 gram	40 para
İnce hass pide	20 gram düşüldükten sonra	314 gram	20 para
İkinci kalite pide	28 gram düşüldükten sonra	1115 gram	40 para
İkinci kalite pide	14 gram düşüldükten sonra	556 gram	20 para
Susamlı simit	24 gram düşüldükten sonra(Adeti 61 gram 16 adet toplam 1000 gram/1 kıyye)	16 adet (976 gram)	4 kuruş

Kaynak: BOA. ŞD.766/1.

Tabloda yer alan veriler, Osmanlı narh sisteminin örneğini unlu mamuller üzerinden hem fiyatı hem de gramajlarıyla bütüncül bir piyasa kontrol mekanizmasıyla gözler önüne sermektedir. Öncelikle dikkat çeken husus, aynı fiyat seviyesinde (20 ve 40 para) farklı kalite ve türde ürünler için farklı net gramajların belirlenmiş olmasıdır. Bu durum, fiyatın sabit tutulduğu; kalite ve üretim maliyetine göre gramajın ayarlandığı bir denge sistemine işaret eder. Nitekim “hass”, “ince hass” ve “ikinci kalite” gibi sınıflandırmalar, ürünün un kalitesi ve işçilik düzeyiyle bağlantılı olduğunu akla getirir. Daha düşük kalite olarak tanımlanan “ikinci kalite” pidenin aynı fiyat karşılığında daha yüksek gramajla satılması, tüketiciye kalite-fiyat dengesi içinde seçenek sunulduğunu göstermektedir. “Hakk-ı nâr” uygulaması ise, narh sisteminin teknik boyutunu ortaya koyar. Fırıncı payı olarak değerlendirilebilecek bu miktarın açıkça belirtilmesi ve ardından net gramajın hesaplanması, devletin hem üreticinin maliyetini tanıdığı hem de tüketicinin korunmasını hedeflediğini gösterir. Böylece fiyat denetimi, üretim sürecinin unsurlarını kapsayan şeffaf bir düzenleme hâline gelir. Genel olarak değerlendirildiğinde söz konusu narh verileri; fiyat istikrarı, kalite sınıflandırması, standart ölçü ve tüketiciyi koruma gibi Osmanlı iâşe politikasının temel ilkelerini yansıtır. Özellikle Ramazan ayı öncesinde bu tür ayrıntılı düzenlemelerin yapılması, artan talep karşısında piyasada oluşabilecek spekülâtif hareketleri önlemeye yönelik bilinçli

bir müdahale olarak görülmelidir. Bu çerçevede narh Osmanlı toplumunda yalnızca ekonomik değil; aynı zamanda sosyal ve kamusal düzenin korunmasına yönelik bir araç niteliği taşımaktadır.

Ekmek, Osmanlı toplumunda yoksuldan zengine herkesin temel besin kaynağı olduğu için, fırıncılar ve buğday tüccarları sıkı denetlenen kesimi oluşturlardı. Öncelikle ilk şart, Ramazan ayında pişirilen ekmeklerin has undan yapılması ve iyi pişmiş olmasıydı. Arşiv belgelerinde bu konuda “Ramazan-ı şerifin girmesiyle imaretlerde çıkarılan ekmeklerin yeni numuneye göre daha pişkin yapılması” (BOA.A.}MKT.NZD.309/91), “Ramazan ayının gelmesiyle ekmeklerin yapımında daha fazla dikkat gösterilmesi ve yeni numuneye göre ekmek yapılması” (BOA.A.}MKT.NZD.309/90), “Ramazan-ı şerif münasebetiyle nân-ı azizin her vakitten ziyade hassı ve pişkin olarak tabh ve furuht olunması için nân-ı aziz ve francalanın ve simit ve çörek enva'inin kararlaştırılan fiyatını” (BOA.A.}MKT.MHM.291/95) şeklinde pek çok uyarı mahiyetinde örnekler vardı. Ekmeğin pişkin ve istenilen kalitede gramajına uygun çıkarılması yönetimin her daim önem verdiği bir husustu. Hatta bu konuda III. Selim gibi bazı padişahların tebdil-i kıyafetle denetime çıktığı görülmekteydi (Tızlak, 2015, s.337-350).

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, ekmeklerin belirlenen numuneden ve narh fiyatından satılması oldukça önemliydi. 1863 yılında “Ramazan dolayısıyla çıkarılacak ekmek, francala, simit ve çöreğin çeşni ile bunlara konulacak narhın Meclis-i Vâlâca'da beğenildiğinden bu ölçülere fevkalade dikkat edilmesinin sağlanması” istenmekteydi (BOA.A.}MKT.MHM.256/24.) Anlaşılan ekmekler hakkındaki bu tenbihât yüzyıl boyunca tekrarlanan önemli bir husustu (BOA.A.}MKT.NZD.38/36. A.}MKT.NZD.402/87. A.}MKT.MHM.323/86. DH.MKT. 1422/57). Ekonomik duruma göre, yıl bazında değişiklik gösteren unlu mamullerin fiyatının kısa sürede aynı kaldığı da olmuştu. Mesela 1850 Ramazan ayında her biri 50 okka francalanın 10 paraya, 1851 Ramazan'ında her biri 44,5 ve 90 dirhem olan ekmeğin 10 para olduğu tespit edilmiştir (BOA.A.}MKT.MHM.754/80. A.}MKT.NZD.38/36).

Unlu mamuller hakkında alınan tüm önlemler, gramaj eksikliği veya unun içerisine kalitesiz maddelerin katılmasını hile yapılmasını önlemek bir diğer deyişle tağşişin önüne geçmek için yapılan uygulamalardı. Ayrıca, bu durum ticarî bir suç olmanın yanı sıra, halk sağlığı ve refahını da tehdit ettiği için ahlâkî bir suç olarak da nitelenmekteydi. Arşiv belgeleri, fırıncıların bu kurallara uymamaları halinde dükkânlarının mühürlenmesi veya para cezası verilmesi gibi ağır yaptırımlara maruz kaldığını göstermektedir (BOA.YB.021, 67/29. YB.021, 68/123. YB.021, 75/103. DH.MTV.22/45).

XIX. yüzyıl Tanzimat'ın ilânıyla birlikte yoğun reform sürecine girildiği, diğer taraftan da devletin malî istikrarsızlıkla, artan dış borçlarla ve enflasyonist baskılarla mücadele ettiği bir süreçtir. Bu bağlamda, Ramazan ayları, gıda talebinin zirveye çıktığı ve fiyat spekülasyonu riskinin arttığı dönemler olarak, merkezi otoritenin çarşı-pazar fiyat politikalarını (narh sistemi) en katı şekilde uyguladığı zaman dilimi olmuştur. Tenbihnâmeler, bu uygulamanın hukukî ve idarî temelini oluşturarak halkın temel gıda maddelerine erişimini güvence altına almayı hedeflemiştir. Durumu daha iyi anlamak için aşağıda 1831 Ramazan'ı ile 1866 yılı Ramazan ayına ait Şehremaneti tarafından ilân edilen narh fiyatları verilmiş ve karşılaştırma imkânı sağlanmıştır:

1831'de Ramazan'ın gelmesinden önce, çıkarılan narh aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 2:1831 Ramazan ayında İstanbul'da çeşitli gıda maddeleri ile ilgili çıkarılan narh

Cinsi	Okka	Kuruş	Para
Reçel	1	4	20
Şerbetlik renkli şeker	1	5	
Kelle şeker	1	5	
Yarma denilen toz şeker	1	4	20
Yumurta 100	1	13	
Âlâ mermer tozu nişasta	1	4	25
Orta nişasta	1	4	20
Âlâ şer'îye(?)	1	1	28
Zeytin	1	1	18
Şümnü peyniri	1	2	30
Kaşar peyniri	1	3	16
Salamura peyniri	1	2	28
Atina ve Rumeli balı	1	3	

Âlâ nohut	1	23	
Mercimek	1	26	
Âlâ un	1	1	
Orta un	1	32	
Arpacık soğanı	1	10	
Şişe mumu	1	4	15
Sade mum	1	4	5
Yerli mum	1	3	38

Kaynak: Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, yy., s.135-136.

1866 yılı Ramazan ayında İstanbul'da ilân edilen çeşitli gıda maddeleriyle ilgili bir narh aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 3: 1866'da çeşitli gıda maddeleriyle ilgili bir narh

Ürünler	Okkası/kuruş
Âlâ mahlut yağ	23
Âlâ reşit pirinci	6
Âlâ Cenevre pirinci	5
Âlâ Kandiye sabunu	10
Hanya ve Retimo sabunu	9
Midilli sabunu	8,5
Âlâ nohut	4,5
Aşağı nohut	3,5
Kayseri pastırması	15
Samatya'nın kıyma sucuğu	10
Âlâ desti pekmezi	6
Mudurnu tulum peyniri	11,5
Âlâ Edirne kaşar peyniri	15
Balkan kaşkavalı	10
İzmir vs. börülce	3,5
Trabzon fasulyesi	2,75
Varna ve Şumnu salamurası	10
Âlâ bulgur	3,5
Aşağı zeytin	2,75
Yerli adı mum	16
Yerli mermer tozu nişasta	7
Edirne nişastasası	6,5
Hoca Bey, Selanik ve İstinye'nin unu	4,5
Tekirdağ'ın has unu	4

Kaynak: Schiele-Müller-Wiener, 1988, s.27.

Tablolara bakıldığında 1866 Ramazan'ında özellikle şekerli gıdaların az olduğu görülür. Genel anlamda kuru bakliyatın çeşidi artmıştır. 1831'de âlâ mermer tozu nişasta, orta nişasta 4 kuruş 20-25 para iken; 1866'da yerli mermer tozu nişasta, Edirne nişastasası 6,5-7 kuruştur. 1831'de çorbalıklardan şehriye çorbası 1 kuruş 28 para, mercimek 26, nohut 23 para iken; 1866'da pirinç çeşitleri 5-6 kuruş arasında değişirken diğer gıda maddeleri nohut 3,5-4,5, börülce 3,5, fasulye 2,75 bulgur 3,5 kuruştur. 1831'de temel gıda maddelerinden un 1 kuruş veya 32 paradır; 1866'da 4-4,5 kuruştur. Peynir çeşitleri de salamura, kaşar, tulum vb. gibi 1831'de 2-3 kuruştan başlarken, 1866'da 11,5-15 kuruşa kadar çıkmaktadır.

Ramazan ayında iftar sofralarının en önemli ve pahalı yiyeceklerinden bir diğeri et olduğu için kasaplar ve hayvan tüccarları da sıkı denetime tâbi tutulmuştur. İstanbul'un iâşe temini arasında başı çeken gıda maddelerinin en önemlilerinden birisini et oluşturmaktaydı. Başkent'in erzak tedarik ettiği çevre vilayetlerden birisi Edirne'ydi. Mesela 1859 yılında Edirne'den sevk edilen koyunların 7,5 kuruştan halka satılması uygun görülmüştür. Amaç, Ramazan ayında halkın et sıkıntısı çekmemesiydi (BOA.A.}MKT.UM.347/79). Özellikle Ramazan ayı gelmeden önce et fiyatlarına yapılacak zamların iptal edilmesi devletin almış olduğu tedbirlerdendi. Burada halkın kutsal ay öncesi sıkıntı çekmemesi amaçlanarak et sıkıntısı çekilen yerlere çevre yerleşimlerden sevk gerçekleştirildi. Mesela 1862 yılında etin 8 kuruştan satılmasına dair narh konulup, 12-15 kuruştan satılmasına karar verilmişti. Ancak bu mevsimlerde (H.16 Ramazan 1278/M.17 Mart 1862) halkın para sıkıntısı çekebileceğinden temiz ve semiz etin çevre vilayetlerden temin edilerek 10-11 buçuk kuruşa satılması uygun görülmüştür (BOA.A.}MKT/NZD.407/57).

3.Ramazan'ın Başlıca Kamusal Mekânı Camiler

Osmanlı Devleti'nde camiler her daim önemli sosyalleşme mekânlarıydı. Yine çarşı-pazarlar, bunların içinde dükkânlar, kahvehaneler, hamamlar insanların ortak yaşamı içinde vakit geçirdikleri başlıca mekânlardı. On bir ayın ardından büyük bir heyecanla karşılanan Ramazan ayında, kamusal mekânlarda ve ev içlerinde sosyal etkileşimin belirgin ölçüde artması dikkate alındığında, devletin kamu düzenini korumaya yönelik kurallar koyması ya da mevcut düzenlemeleri mükerreren hatırlatması doğal bir idarî tutum olarak değerlendirilebilir. Zira kahvehanelerden camilere, çarşı ve sokaklardan konaklara kadar uzanan geniş bir kamusal ağ içinde her yaşta insanın yoğun biçimde bir araya gelmesi, Ramazan'ı yıl içinde kamusal hayatın en görünür ve en canlı biçimde tezahür ettiği zaman dilimlerinden biri hâline getirmektedir. Bu durum, söz konusu canlılığın devlet denetimi altında ve daha sıkı tedbirler eşliğinde düzenlenmesini beraberinde getirmiş; böylece Ramazan, hem toplumsal hareketliliğin arttığı hem de idarî gözetimin belirginleştiği bir dönem olarak temayüz etmiştir.

Ramazan ayının girişi müjdelendikten sonra ilk hazırlıklardan birisi de camilere yönelik olurdu. İlk teravih namazlarından sonra minarelerde “Merhaba yâ Şehr-i Ramazan” “Safa Geldin yâ Şehr-i Ramazan” gibi mahyalar kurularak temcitler okunurdu. Mahyaların, Ramazan'ın onbeşine kadar buna benzer sözlerle, onbeşinden sonra da münasip resimlerle süslenmesi âdetti (Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, yy., s.152). Camiler ise kandillerle donatılırdı (BOA.A.}AMD.45/52. MB.İ. 79/122). Ramazan'ın girişiyle birlikte yapılan en önemli hazırlıklardan birisi camilerin kandillerle âdeta bir ışık demetine dönüştürülmesiydi (BOA.A.}AMD.45/52. MB.İ. 79/122). XIX. yüzyıl öncesi de varlığını sürdüren bu âdete Ramazan dışında kandil geceleri hatta bayramlarda da rastlanmaktaydı (Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, yy., s.121-122, 125).

Ramazan ayı öncesinde, Dersaadetteki camilerin aydınlatma ihtiyacını karşılamak üzere çevre bölgelerden bal mumu ve zeytinyağı temin edilirdi. Bu uygulama, özellikle Ramazan gecelerinde artan ibadet yoğunluğu dikkate alındığında, kamusal dinî mekânların düzenli ve aydınlık tutulmasına yönelik yerleşik bir hazırlık pratiği olarak değerlendirilebilir. Nitekim 1863 yılına ait bir kayıta, her yıl Ramazan ayında Selanik Tuzlası mahsulünden bazı cami ve mescitlere bal mumu ve zeytinyağı dağıtıldığı belirtilmektedir. Ancak Selanik kaymakamından gönderilen telgraf üzerine, o yıl için yeterli tahsisatın sağlanamadığı; bu nedenle bazı cami ve mescitlere bal mumu verilemeyeceği ve bunun da söz konusu mekânların karanlık kalmasına yol açacağı ifade edilmiştir. Bu durum karşısında, gerekli tedbirlerin ivedilikle alınması talep edilmiştir (BOA.A.}MKT.MHM.256/35).

Fazlasıyla cami ve ibadethanesi bulunan Dersaadet'te insanların ibadet için farklı mekânları tercihte zorlandıkları görülmüştür. Otuz gün süren Ramazan boyunca camiler genellikle dolup taşar; bazıları ise diğerlerine kıyasla daha fazla ilgi görürdü. Özellikle İstanbul'un Beyazıt, Fatih ve Ayasofya gibi büyük “selâtin” camileri yoğun rağbet görürdü. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, halk arasında camilerin âdeta “özel kullanım”larının bulunduğu bahseder. Buna göre, Ramazan ayının ilk cuma namazını Ayasofya Cami'nde kılmak âdet hâline gelmiştir. İkinci cuma namazı daha çok Eyüp Sultan Cami'nde, üçüncüsü ise Fatih Cami'nde edâ edilirdi. Ramazan'ın dördüncü ve son cuması ise Süleymaniye Cami'nin günü sayılır; müminler görkemli cuma namazına katılmak için İstanbul'un dört bir yanından bu camiye akın ederlerdi (Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, yy., s.172). Ramazan ayının en kutsal günü olup tüm dileklerin gerçekleşeceğine inanılan Kadir Gecesi'nde ise, en kalabalık camiler Ayasofya ve Eyüp Sultan'dır. Eyüp Sultan, Ramazan'da en çok ziyaret edilen camiler arasındadır; zira Müslümanlar kendilerini, ay boyunca en az bir kez buraya gitmek zorunda hissederler (Georgeon, 2018, s.56). Yine İstanbul'un fethinden sonra camiye dönüştürülen Fethiye Cami, Kariye Cami veya Tokludedde Cami (Aya Tekla) gibi eski Bizans kiliselerinin, meraklı müminlerin akınına uğradıkları anlaşılmaktadır (Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, yy., s.172).

Vakit namazları dışında, hatim okumak-dinlemek, imamlardan vaazlar almak hasebiyle camilerde vakit geçirilirdi. Ramazan Kur'an ayı olduğu için, camilerde ayın ilk gününden veya birkaç gün önceden başlanılıp Kadir gecesi ve bayram öncesine kadar hatimler okunurdu. Bu ayın faziletinden yeterince faydalanmak için boş vakitlerde camilerde bulunmak cemaatle namaz kılmak sürekli teşvik edilmişti. Sadece Ramazan'a özgü ibadetlerden teravih namazına ise ayrıca devam edilmesi yetkililerin sıklıkla üzerinde durduğu bir meseleydi. Arşiv belgelerinde teravih vakti geldiğinde, sabit olup yerinden ayrılamayan hizmetli ve memur taifesi dışındaki kimselerin dükkânlarda oturmayıp civardaki camilere gitmesi ve namaz kılmaları emredilmektedir (BOA.A.}MKT.UM.66/53. Ünver, 1997, s.90-91. Olgun, 2001, s.16). Namaz vakti alışveriş yapmak, dükkânlara müşteri almak âdeta yasaklanmıştır. Bu konuda “namaz vaktinde dükkânlarında ikamet için adam kabul eden esnafın dahi bâlâda beyan olduğu vechile

kezâlik dükkânları kapattırılıp te'diyelerine bakılacaktır" denilmiştir (BOA.İ.MVL.462/20821. İ.MVL.462/20821). Söz konusu kişilerin geceleri fenersiz yani ışıksız sokaklarda gezemeyeceği kuralı da emre iliştirilir zira güvenlik önem verilen bir husustur (BOA.İ.MVL.175/5207. İ.MMS.12/513. A.}DVN.139/78. A.}MKT.NZD.280/46. A.}DVN.MKL.11/19. Y.PRK.BŞK.3/55). Söz konusu düzenlemeler, gündelik hayatın Ramazan ayına özgü ibadet ritmi ve zaman disiplini doğrultusunda yeniden yapılandırıldığına açık birer göstergesidir.

4. Sokaklara Verilen Nizam

4.1.Padişahın Gececeği Yolların Düzenlenmesi

Ramazan ayında padişahın zaman zaman camilere teşrif etmesi beklendiği için, tenbihnâmelerde bu duruma özel bir dikkat çekilmektedir. Bu sebeple herkesin "âdâb ve ubudiyetten olduğu üzere" padişaha karşı "ta'zim vazifelerinde son derece edebe riayet" etmesi ve görevlerini dikkatle yerine getirmesi gerekmektedir. Padişahın gececeği yollarda "kaide-i âdâbiyeye münafi" her türlü hâl ve hareketten kesinlikle kaçınılması emredilmiştir (BOA.İ.MMS.12/513. A.}DVN.139/78. İ.MVL.462/20821. Ünver, 1997, s.89).

Son dönem Osmanlı sosyal tarihi, eski gündelik İstanbul hayatına dair önemli yazılar kaleme alan Alus, Ramazan'ın onbeşinde padişahın gececeği yollara fazlaca önem verilerek sokaklara kum dökülüp hazırlık yapıldığından bahsetmiştir. Ona göre ilginç olan kumların sonradan tekrar toplanmasıdır (Alus, 2005, s.40). Arşiv belgeleri, Ramazan ayı öncesinde sokaklarda gerçekleştirilen hazırlıkların en önemlilerinden birinin, padişahın gececeği güzergâhlardaki kaldırım ve iskelelerin tamir edilmesi olduğunu göstermektedir. Özellikle Dersaadet'te, Galata, Eyüp ve Üsküdar istikametlerinde padişahın gececeği bölgelerdeki kaldırımın süratle onarılması ve düzenlenmesi emredilmekteydi. Bu çerçevede, söz konusu tamirat işlerinin yürütülmesi için belirli usta ve kalfalarla anlaşmalar yapılmakta; nitekim 1859 yılında Kalfa Hacı Dimitri ile bu doğrultuda bir mukavele akdedildiği anlaşılmaktadır (BOA.A.}MKT.NZD.279/71. A.}MKT.NZD. 279/66). 1861 yılında ise, bazı sokaklarla Bayezid Cami şerifinden Şehzade ve Fatih Camilerine kadar uygun bölgelerin kaldırımının tamir edilmesi istenmiştir (BOA.A.}MKT.NZD.398/73). Tamir edilip düzenlenen sokak kaldırımının masrafi Maliye hazinesinden karşılanırken bazen esnaf bazen de ev sahiplerinden tahsil edilmiştir. Söz konusu tarihte geçen seneki çevre düzenlenmesi ve kaldırımlara ait toplamda 40.170 kuruş masrafın 16.530 kuruşu evler hizasına tekabül eden kısmı Maliye hazinesinden; 23.640,5 kuruşu Şehremaneti maarifetiyle dükkân esnafından tahsil edilmiştir (BOA.A.}MKT.MHM.227/75).

Ramazan ayında Osmanlı toplumunda iftardan sahura kadar ibadet, eğlence ve sosyal ilişkiler etrafında şekillenen canlı bir gece hayatının varlığı; halkın önemli ölçüde sabaha dek kamusal mekânlarda bulunması, şehir düzeni ve temizlik meselesini daha da hassas hâle getirmekteydi. Bu sebeple, insan sağlığını tehdit edebilecek atıkların, kötü kokuların ve süprüntülerin ortadan kaldırılması ile sokak temizliğine riayet edilmesi hususunun tenbihnâmelerde ısrarla vurgulanması tabî bir idari öncelik olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm devleti kimliği çerçevesinde temizlik ve kamu düzenine özel önem atfeden Osmanlı yönetimi, bu meseleyi yalnızca ahlâkî bir sorumluluk olarak değil, aynı zamanda kamusal sağlığın korunması ve şehir asayişinin temini bakımından da değerlendirmiştir. Bu doğrultuda büyük-küçük her hane sahibinden ve esnaftan, ev ve dükkânlarının önündeki sokakları temiz tutmaları beklenmiş; kamusal alanın düzeni bireysel sorumlulukla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca fişek ve maytap gibi kamu huzurunu bozabilecek uygulamalardan kaçınılması istenmiş; belirtilen kurallara riayet etmeyenler hakkında cezaî müeyyidelerin uygulanacağı açıkça ifade edilmiştir (Ünver, 1997, s.90-91. BOA.İ.MMS.12/513. A.}DVN.139/78. İ.MVL.462/20821). Böylece Ramazan ayındaki yoğun kamusal hareketlilik, hem temizlik hem de asayiş bağlamında daha sıkı bir idarî gözetim altında tutulmuştur.

4.2.Sokakta Vakit Geçirme

XIX. yüzyıl Ramazanları, özellikle yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı toplumsal hayatının en yoğun ve belirleyici dönemlerinden birini teşkil etmiştir. Bu dönemde Ramazan'a özgü toplumsallık, yalnızca iftar sofraları etrafında şekillenen bir birliktelikle sınırlı kalmamış; kamusal alanın farklı boyutlarına yayılan geniş ölçekli bir kültürel ve sosyal hareketliliğe dönüşmüştür. Böylece Ramazan, gündelik hayatın ritmini belirleyen, kamusal görünürlüğü artıran ve şehir hayatını yeniden organize eden bir zaman dilimi hâline gelmiştir. Senede bir gelen Osmanlı Ramazan'ında yedisinden yetmişine herkes hem sosyalleşmekte hem de gönüllerince eğlenmekteydi. Özellikle Beyazıt, Şehzadebaşı'nda gezinti yapmak, karagöz, meddah, orta oyunu vb. hâyâl oyunlarını, tiyatroları izlemek kültürel faaliyetlerin hat

safhada yaşanmasına vesile olurdu. Çayhane ve kahvehanelerde edebî sohbetlerde bulunulurdu. Bu sebeple tenbihât-nâmelerde sık vurgulanan temel hususlardan birisi de genel görgü kurallarına uyulmasıydı. XIX. yüzyıl Ramazan ayında çıkarılan arşiv belgelerinin çoğunluğunda, kamusal düzen ve disiplinin sağlanacağı en temel mekân sokaklardı. Gündelik hayatın ritminin yakından izlendiği sokaklar, özellikle Ramazan ayında devletin denetim ve tedbirlerle güvenli bölge hâline getirmek için çabaladığı yerlerdi. Bu sebeple sıkça, insanların sokaklarda davranış biçimleri ile caddelerin işleyişi, trafiği, yoğunluğu kahvehaneler başta olmak üzere dükkânların denetimi kontrol altında tutulmaya çalışılmaktaydı.

Arşiv belgelerinde halkın camilerde ve çarşı pazarda vakit geçirmesi gayet doğal karşılanırken, kamu düzenini ve geçişi engelleyecek davranışlar yasaklanmıştı. Çarşı içinde, özellikle Beyazıt ve Şehzadebaşı'na giden yol üzeri dükkânlarda, kıraathanelerde oturmak yasaktı. Geceleri büyük caddelerde, iskemle ile sokak ortalarında ve halkın geçmesine mani olacak surette bulunmak uygun değildi. Arabaların Beyazıt ve Şehzadebaşı gibi merkezi noktalarda durmamaları, gezecekleri yere yakın bölgeye park edilmeleri emredilmişti. Verilen emirlerde muhtemelen kalabalık Ramazan gecelerinde trafiği rahatlatmak sokak düzenini sağlamak amaçlanmaktaydı (BOA.İ.MMS.12/513. A.}DVN.139/78. İ.MVL. 462/20821. Ünver, 1997, s.89-91). Erkeklerin, “insaniyete muhalif surette” herhangi bir işi veya alışverişi olmaksızın; çarşı içi, pazar meydanı, Şehzade Caddesi gibi yerlerdeki dükkân ve mahallerde gezip oturmaları “edep ve hâyâ dışında, kaba davranışlarda” bulunmaları yasaktı. Bu tür davranışlardan kesinlikle kaçınmaları gerekmekteydi (BOA.A.}DVN.MKL.11/19. Y.PRK.BŞK.3/55. MB.İ.69/20). Zira Terakki-i Muhadderat gibi bazı dönem gazetelerinde isimsiz gönderilen mektuplarda kadınlar, kalabalık mekânlarda erkeklerin davranışlarından rahatsız olduklarını dile getirmişlerdir (Akgün, 2018, s.28. Terakki-i Muhadderat, 18 Şaban 1286, s.4).

Tanzimat döneminin başında Ramazan’ın en hareketli mekânı Aksaray Caddesi’dir. Daha sonra tiyatro ve ilk kıraathaneleri bünyesinde bulunduran Beyazıt, 1860’larda ise Divanyolu’nun Vezneciler ve Şehzade Mehmet Cami arasında kalan bölümü Direklerarası olmuştur. XIX yüzyılın son çeyreğinde Direklerarası ve çevresi olan Şehzadebaşı tiyatro, sinema, orta oyunu, karagöz, hokkabaz, cambaz, fonograf ve pantomim gibi görsel işitsel sanatların ve bazı spor müsabakalarının yapıldığı alanlar olmuştur (Georgeon, 2018, s.96-100). Direklerarası’nın XIX. yüzyılın ortalarında bu denli meşhur olması, Şehzade Cami’nin merkezinde bulunması, pek çok türbe ve medreselerin; Süleymaniye, Beyazıt ve Fatih Sultan Mehmet camilerinden oluşan üç büyük selatin camisinin merkezinde yer almasından kaynaklanmaktadır. Yine Tanzimat döneminin önemli bürokratlarından Fuat Paşa, Safvet Paşa gibi kişilerin konaklarının civarda bulunması resmi dairelere yakın olması iş arayanları bölgeye çekmekteydi. Bazı mekteplerin Direklerarasına yakın olması öğrencilerin de fazlaca vakit geçirdikleri mekân olmasında etkiliydi (Georgeon, 2018, s.102-103).

Teba’a çoğunlukla ikindi namazından iftara, iftardan sahura Direklerarası’nın meşhur bölgelerde gezintiye çıkardı. Yaya veya arabayla yapılan gezintilerde kalabalık caddede bir aşağı bir yukarı gider gelirdi. XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu gezinti “piyasa” sözcüğü ile tanımlanmıştı (Georgeon, 2018, s.103-104. Hanımlara Mahsus Gazete, Hanım Kızlara Mahsus, Sayı 91-293, 14 Kanun-ı evvel 1316/5 Ramazan 1318, s.2-3. Tunç Yaşar, F.-Yaşar, A., 2025, s.165-181). Direklerarası kahvehaneleri sadece çay kahve içilen yerler değildi. Her biri kendine has birer “kültür kulübü” veya “kültür ocağı” şeklindeydi. Muallim Naci, Ahmed Midhat, Ahmed Rasim gibi yazarlar Hacı Reşit kıraathanesinde toplanırlardı. Burası daha ziyade iki üç gencin son eserlerini okumak, sohbet etmek üzere toplanmalarına vesileydi. Fevziye Kıraathanesi Kemanî Tatyos Efendi, Kemançeci Vasiliki gibi musiki ustaları entellektüellerin toplandıkları mekândı. Kâzım’ın Kıraathanesi ise, arkadaşlar arasında sakince sohbet etmek veya birkaç şarkı dinlemelik yerd (Georgeon, 2018, s.106). Söz konusu mekânlar, aynı zamanda gündelik hayatın muhasebesinin yapıldığı, Ramazan’ın anlamı ve geçip giden günler üzerine değerlendirmelerde bulunulan yerlerdi. Bu haliyle Ramazan, Osmanlı sosyal tarihi ve şehir hayatında kamusal yaşamın en görünür ve en yoğun yaşandığı dönemlerden birini temsil etmekteydi.

Direklerarası XIX. yüzyılın sonlarına kadar birbirinden güzel kumpanyalar, pandomim oyunları, meddah, karagöz oyunları, cambaz gösterileri, Türk musikisi, Fransız orkestrası ve korusu, pehlivan güreşleri gibi eğlencelere ev sahipliği yapan bölgeydi (Georgeon, 2018, s.106-107). Bölge, bütün yaş grupları, her cinsiyetten yetişkin, her toplumsal sınıftan aydın, siyasi seçkinler ve halktan pek çok grubu ağırlardı. Nazırlar ve saray mensupları da arabalarıyla gezmeye gelirlerdi. Yine pek çok gayrimüslim Müslümanların arasına karışıp istedikleri kadar eğlenirlerdi (Georgeon, 2018, s. 108).

Tenbihnâmelerde saz ve hâyâl oynatılan yerlerde herkesin “ırz ve edebiyetle” oturması emredilmiştir. Her vakit yasak olan kumar ve diğer oyunların Ramazan'da evlerde, kahvehanelerde veya diğer mahallerde oynanması yasaktı. Hane ve kahvehanelerde toplanıp “halkı bî-huzur edecek” tavrılarda bulunanlar te'dib olunacaktı (BOA.İ.MMS.12/513. A.}DVN.139/78. İ.MVL.462/20821). Güvenlik tedbirini arttırmak için geceleri kimsenin fenersiz sokaklarda gezmemesi emredilmiş, fenersiz tutulanların ceza görecekları belirtilmiştir. Yine fişek atmak, maytap yakmak gibi halkı “iz'ac eden” şeyler yapılmayacaktı (Ünver, 1997, s.90-91. İ.MMS.12/513. A.}MKT.NZD.10/88. A.}MKT.NZD.222/63).

Ramazan ayında özellikle kalabalık bölgelerde hırsızlık vakalarına oldukça fazla rastlanmaktaydı (BOA.MVL.210/13. BOA. DH.EUM.THR.9/60). Bunlardan en ilginç 1909'da Nuru Osmaniye Camisinin musluklarının çalınmasıydı. Ramazan sebebiyle doğal olarak kapıları açık tutulan caminin avlusunda bulunan musluklardan beşinin kurşun borularıyla birlikte çalınması uhrevi ayda şaşılacak birşeydi (BOA.DH.EUM.VRK. 1/32). Yüzyıl sonlarında bu türden vakaların sayıları artmış olacak ki, Osmanlı arşiv belgelerinde, kamuya açık mahallerde ve cami önlerinde hırsızlara dikkat edilmesi, dilencilerin rahatsızlık vermemeleri için güvenlik tedbirlerinin artırılmasıyla ilgili pek çok belge yayımlanmıştır (BOA.DH.EUM.THR.4/51. BOA.DH.EUM.THR.6/56. BOA. DH.EUM.THR.9/11).

XIX. yüzyılın arşiv belgelerinde, tenbihlerin kat'î olduğu ve alâkâdar memurların bu yasaklara kesinlikle dikkat edeceği belirtilmiştir. Emirlerle uymayan, “emr ü âdâb ve mugayir hareket edenler” hakkında, memurlarca “muamelat-ı tedibiyle giriftar olacakları” bildirilmişti (BOA.İ.MVL.175/5207). Yasağa aykırı hâl ve harekette bulunanlar, Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî ve Cânib-i Zabtiye'ye verilen kat'î ruhsat ve memuriyet gereğince cezalandırılacaktır. Durup oturması yasak olan yerlerde görülen kişiler, “hatır ve gönüle bakılmayarak” karakol memurlarınca askerî zabıtlar ve zabtiye memurları tarafından derhal kaldırılacaktır. Eğer biri bu tenbihâta muhalif bir hareket yapar ve memurların görevlerini yapmasına engel olmaya kalkarsa, o kişilere karşı da “lüzumlu tedibat” yani gerekli cezalar uygulanacaktı (BOA.İ.MMS.12/513. A.}DVN.139/78. İ.MVL. 462/20821). Bir bütün olarak bakıldığında bu arşiv belgeleri, Ramazan ayında İstanbul'un sosyo-kültürel hayatına ve kamusal alandaki davranış kurallarına yönelik detaylı bir denetim ve ahlâkî düzenleme çabasını ortaya koymaktadır.

4.2.1.Kadınların Sokakta Vakit Geçirmesi

Osmanlı Devleti'nde Ramazan ayı içerisinde kadınlar ve çocukların göz önünde bulunmaları sokağa çıkmaları belli bir düzene tâbi tutulmuştur. Ramazan ayı içerisinde kadınlar, namaz kılmak ve vaaz dinlemek için sadece Sultanahmet, Şehzade ve Lâleli Camilerine gidebilirlerdi. Bu camiler dışında başka büyük camilere girmeleri yasaktı. Namaz vakitleri hariç, kadınların bulunduğu sırada cami hademesi dışındaki erkeklerin de bu camilere girmesi mümkün değildi (BOA.İ.MVL.175/5207. İ.MMS.12/513. A.}DVN.139/78. İ.MVL. 462.20821). 1855 yılında kadınların sabah(yani gündüz) saat 14.00 ile 16.00 arası camilere gitmelerine müsaade edilmişti (BOA. A.}AMD.54/49. A.}MKT.MHM.70/40. A.}MKT.NZD.221/68.). Aynı süre içerisinde ilginçtir ki yabancı devlet memurlarının da camilere girişine müsaade edilmişti (BOA.A.}AMD.54/49).

Kadınların çarşı ve pazarlarda dükkân ve mağazaların içine girmesi yasaktı. Alacakları şeyi dükkâna girmeden isteyecekler ve hemen yerlerine döneceklerdi (Ünver, 1997, s.90-91). 1880 yılında Ramazan-ı şerif boyunca kadınların çarşı ve pazar yerlerinde, özellikle Beyazıt Meydanı, Kalpakçılarbaşı, Beyoğlu, Şehzadebaşı ve Üsküdar caddeleri gibi kalabalık bölgelerde gezinmeleri uygun görülmemişti (BOA.İ.DH.810/65441.Y.PRK.BŞK.3/55. MB.İ.69/20). Bu durumda Zabtiyeler vasıtasıyla evlerine iade edileceklerdi. Mesela bir arşiv belgesinde, Gazhane kâtibi Cemal Efendi'nin kızı Firuz Hanım yanında bir cariye ve genç bir kadın ile “saçlarını yaşmak haricine çıkararak yaşmak ve ferecaleri bî gayet açık saçık olarak âdâb-ı ûmûmiyeye bâ müceb mugayirin” şeklinde Vezneciler caddesine doğru gittiklerinden bahsedilmişti. Şikayet üzerine Şehzade karakoluna götürülen Firuz Hanım ve cariyesi burada memura dahi karşı gelerek uzun süreli tartışmadan sonra velilerine teslim edilmişti. Böyle uygunsuz hareketlerle giyim tarzında bulunmayacakları şartıyla salıverilmişlerdi (BOA.Y.PRK.ZB. 1/57). XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren arşiv belgelerinde, sıkça kadınların açık saçık gezmeleri, edeb ve arzu kaidelerine aykırı kıyafet ve heyetle dolaşmaları kesin bir dille yasaklanmaktaydı. Sûî zanna ve nazara sebep olacak hâl ve kıyafetle arabacı kullanmamaları da emredilen hususlar arasındaydı. Yine yanlarında çocuk bulundurmamaları onların arabaların önlerinde oturmamaları istenmişti (BOA.İ.MMS.12/513. A.}DVN.139/78. İ.MVL.462/20821. A.}DVN.MKL.11/19. A.}AMD.54/49. A.}MKT.MHM.70/40. A.}MKT.NZD.221/68).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ramazan-ı şerifte kadınların, çarşı, pazar ve kalabalık mekânlarda saat 11.00'den ve özellikle akşam ezanından sonraya kalmayıp vakitlice evlerine avdet etmeleri emredilmişti. Geceleri arabalı veya arabasız sokaklarda hiçbir kadının görülmemesi gerektiği, izinsiz çıkanların ise derhal zabtiyeler aracılığıyla evlerine iade edileceği bildirilmişti (BOA.İ.MVL.175/5207. A.}DVN.139/78. İ.MVL.462/20821. A.}DVN.MKL.11/19. A.}AMD.54/49. A.}MKT.MHM.70/40. A.}MKT.NZD. 222/63).

1884 yılı Yıldız Başkitabet Dairesine ait bir arşiv belgesinde Ramazan-ı şerifte âdâb-ı islâmiyeye riayet vurgusu yapıp, tüm tenbihât sıralandıktan sonra geçen sene bazı muhalif durumlarla karşılaşıldığından bahsedilmişti. Buna göre, özellikle Şehzadebaşı, Direklerarası gibi oyunlar tertip edilen mahallerde binaların uygunluğuna dikkat olunmamaktaydı. Bu sebeple bazı tehlikeler meydana gelmekteydi. Hatta geçen sene Direklerarası'nda tiyatro bölgesi olarak kullanılan kahvehane çatısının “kabahaten mahnun olmasıyla altında kalan adamlardan yüzden ziyadesinin mecruh olduğu” görülmüştür. Böyle olumsuzlukların önüne geçmek için söz konusu kutsal ay öncesi gerekli tedbirler alınmalıdır (BOA.Y.PRK.BŞK.8/71). Bundan sonraki yıl da çöken tiyatro faciası hatırlatılıp, Ramazan öncesinde oyun amaçlı kurulan bölgelerin ve binaların sağlamlığının kontrol edilmesi vurgusu tekrarlanmaktaydı. Yine oyun bölgelerindeki kalabalıklarda kadınlar ve erkeklerin “mugayir-i âdâb” davranışlarda bulunmaması, mübarek ayda din görevlilerince halkın ibadete yönlendirilmesi bunun gerçekleştirilmesi gereken mukaddes bir vazife olduğu vurgulanmaktaydı (BOA.İ.DH.955/75560).

19 Mayıs 1888'te yayımlanan irâdede Ramazan-ı şerif hakkında şunlara dikkat edilmesi istenmiştir. Daha önceki tenbihnâmelerde dikkat edilmesi gereken tüm hususlar aynı olmakla beraber bunların bu dönemde direkt padişah iradesi şeklinde yayımlanması dikkat çekicidir. İrâdedeki önemli hususlar aynen şöyledir: “Ramazan-ı şerif münasebetiyle gündüz ve geceleri ve ale'l mahsus namaz vakitleri birtakım erkeklerin Şehzadebaşı vesair buna mümassil caddelerde dükkân ve kahvehane önlerinde oturmakta ve bazı nisvanın dahi uygunsuz kıyafette oralarda dolaşarak âdâb-ı islâmiyeye mugayir bazı çirkin haller vuku' bulmakta olduğu istihbar kılınmasına erkeklerin gelip geçen kadınların dahi açık saçık yaşmak ve feracelerle mecmu'an zükûr olan mahallerde gerek yaya gerek araba ile gezdirilmemesi, hususuna zabıtaca” dikkat istenmektedir (BOA.İ.DH.1082/84868).

7 Nisan 1891'deki irâde ise daha öncekinden oldukça serttir. “İslâm kadınlarından bazılarının adeta ferace ve yaşmağı terk ile Hristiyan kadınları küberasını kullandıkları peçeye me'sab görülmemiş tuhaf ve garip şekilde peçelerle sokak ve pazarlarda ve hususiyle ekseriyetle ecnebi bulunan mahallerde nüfuz billah âdeta mahremiyeti hükümsüz bırakacak bir kıyafette gezmekte olduklarından işbu Ramazan-ı şerif esnasında İslâm kadınlarının kaide-i tesettüre her vakitten ziyade riayet ederek açık saçık olarak uygunsuz mahallerde gezmek gibi münasebetsiz hallerde bulunmalarına dikkat olunması zımnında memûrin-i ailesine tenbihât münasib ifasına umûmun savm ve salâvâta devam ve itina ile İslâma yakışacak hâl ve etvârda bulunarak bazen uygunsuz ve fena lu'biyyat mahallerinde bulunmak vesair münasebetsiz mahallerde gezmekten ictinab etmeleri velhasıl sıfat-ı mukaddes-i İslâmiyete mugayir evza' ve hareketlerde bulunmaları zımnında öteden beri olduğu üzere tenbih ve ilân” edilmesi istenir (BOA.İ.DH. 1221/95618).

5.Oruç tutmama

XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunda oruç tutanlar kadar tutmayanlar da bulunabilirdi, ancak bunun gizlilik dahilinde olması genel oruçlu grubuna yönelik saygı icabı halk tarafından benimsenen bir usûldü (Ünver, 1997, s.90-91. BOA.İ.MMS.12/513. A.}DVN.139/78. İ.MVL. 462/20821). Zira hastalık, yaşlılık, yolculuk, lohusalık, hamilelik ve kadınların özel durumları vb. gibi sebepler dışında mazereti olmayanlar oruca devam etmelidirler. Tenbihnâmelerde sıkça oruç bozma durumuna cezaî yaptırım uygulanacağı vurgusu yapılmaktaydı. Âleni bir şekilde ortalıkta yeme içme kesin olarak yasaklanmıştı. Aslında bu durum, iktidarın gevşemeye başlayan kamusal alandaki İslâmi hassasiyeti koruma amacını göstermekteydi. Müslümanlardaki bu gevşemenin özellikle XIX. yüzyılın ortalarında Kırım Savaşı ve sonrasındaki döneme rastlaması tesadüf değildi. Kırım Savaşı ve sonrası başkentte bir kısım kitle arasında Avrupaî yaşama özentisi ve ıslahatları yanlış algılama, Batı'yı taklit isteğinin etkili olduğu bir süreçti (Georgeon, 2018, s.59-63. Duben-Behar, 1996, s.218-219. Çapraz, 2018, s.427-449).

İktidar özellikle yüzyılın ortalarında Ramazan öncesi yayınladığı tenbihnâmelerde, Müslümanlara Ramazan'da oruç tutma zorunluluğunu hatırlatmaktaydı. “Arz-ı sahih-i şer'iyyesi” olmadıkça yani geçerli bir dinî mazereti olmadıkça oruç tutmaya devam edilmesi gerekmekteydi. Geçerli şer'î mazereti olanların bile çarşıda ve açıkça “nakis-ı sıyam eyledikleri” görülürse lâyük

oldukları cezalar uygulanacaktı (BOA.İ.MMS.12/513). Yetkililer açısından bakıldığında, oruca itaat kamu düzenini ilgilendiren bir meseleydi. Yine oruç tutmayanlar ayıplanma ve kınama gibi bazı toplumsal baskılarla karşılaşabilirlerdi. Hatta çocuklar dahi Ramazan'da sokakta yemek yememeleri için "Bayramda tekne altına kaparlar, bayramı göremezsin" şeklindeki uyarılarla caydırılmıştı (Sezer-Özyalçiner, 2005, s.271-272). Tıbbi açıdan da orucun sağlık üzerindeki ruhsal ve bedensel olumlu etkileri uzun uzun anlatılmaktaydı. Teba'ya basın yoluyla bu konuda aydınlatılmakta ve daha fazla oruç tutmaya teşvik edilmekteydi (İzhar-ı Ramazan, İkinci Cüz, Dersaadet 1306, s.22-23. Maarif, İkinci Cilt, 31 Mart 1308, s.150-152. Maarif, Numara 88, 12 Ramazan 1310-18 Mart 1308, s.146-147. Hanımlara Mahsus Gazete, Sayı 51, 12 Şubat 1311/10 Ramazan 1313, s.6-7. Hanımlara Mahsus Gazete, Sayı 53, 22 Şubat 1311/20 Ramazan 1313, s.7-8).

Tanzimat reformlarıyla birlikte kurumsal değişim oruç tutmamaya karşı ne yapılacağını boşlukta bırakmaktaydı. 1854'te oruca itaati sağlamakla görevli muhtesibin mensup olduğu İhtisab Nezareti'nin kaldırılmasıyla görevleri Zabtiye ve inzibat arasında paylaştırılmıştır. Çıkarılan Zabtiye yönetmeliklerinde alenen oruç yeme konusuna değinilmemişti. Bu dönemde dinî ve sivil yargı arasında bir karmaşa meydana gelince de oruca alenen saygısızlık belirsiz bir durum almıştı (Georgeon, 2018, s.64-65). Belki de bu sebeple tenbihnâmelerde oruç tutmamaya karşı zabtiyelerin veya güvenlik görevlilerine verilen emirlerce gerekli cezaların uygulanacağı genel bir ifadeyle tekrarlanmaktaydı.

Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı toplumunda alenen oruç yemekle ilgili daha sıkı tedbirlerin alındığı anlaşılmıştır. 1909 yılında, "Ramazan-ı şerifte alenen oruç yemek ve işret" etmeye cüret edenlerin zabita memurlarınca derdest edilerek "örfen ve idareten haklarında muamele-i intibâhiye tertib ve icra edilmek üzere idare-i örfiye tevkifhanesine teslim" edilip adliyeye sevk edilmelerine karar verilmiştir (BOA. DH.EUM.VRK.1/40).

Oruç ayına saygı, iktidar tarafından bazı toplumsal mekânlarda da istenen bir meseleydi. 1861 yılında, şirket vapurlarında ısrarla sigara içme durumunun sürdürülmesi üzerinde durulmaktaydı. Buna göre, Ramazan ayı dolayısıyla şirket vapurlarında sigara içilmemesi yönünde yazılıp asılan duyurunun, bazen aleyhtarları tarafından yırtılıp parçalandığı veya göz ardı edildiği işitilmişti. Bu gibi yasaklar, bazı insanlar tarafından "Bu bir teamülden ibarettir, biletimizi parayla aldık, keyfimize karışamazsınız" bahanesiyle dikkate alınmamakta, dolayısıyla doğal olarak yürürlüğe girmiş bir kanun gibi kabul görmemekteydi. Böyle giderse durumun devamı, ileride hükümet otoritesi açısından sıkıntılı bir durum yaratacaktı. Bu nedenle bu tür yasakların resmî bir emir derecesinde görülmesi gerektiği belirtilmişti. Bundan sonra, böyle uyarı ve yasakların tenbihnâmelerin uygulanmasından önce bir kere daha üst makama sorularak, izin alınarak uygulanması istenmişti. Ramazan'da uygulanan bu tür ahlâkî ve sosyal düzenlemelerin halk tarafından ciddiye alınmaması ve ilânların yırtılması, aslına bakılacak olursa devletin koyduğu kurallara karşı bir itaatsizlik örneği teşkil ediyordu. Bu nedenle alt birimlere gönderilen bu yazı, bundan sonraki yasaklamaların keyfi değil, daha resmî ve güçlü bir izinle yürürlüğe konulmasını talep ederek yasağın etkinliğini artırmayı hedeflemekteydi (BOA.A.}MKT.NZD.347/39).

6. Memurların İftarları

Memurlar arasındaki iftar yemekleri özellikle XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı toplumunda Ramazan'da geleneksel toplumsallık biçiminin bariz göstergesiydi. Devlet hiyerarşisinde bütün görevliler konumlarına göre, Ramazan'da cömertliklerini kanıtlarlardı. Dostlar komşular birbirlerine küçük armağanlar verirlerdi, toplumsal ve dinî hiyerarşilerde armağanlar yukarıdan aşağıya doğru ilerlerdi. Yani padişah'tan en alt kademedeki devlet memuruna, eşraftan gece bekçisine kadar üst dereceden alt dereceye hediye sunulurdu. Aksi takdirde aşağıdan yukarıya verilenler rüşvet olarak adlandırılırdı (Georgeon, 2018, s.74).

XIX. yüzyıl paşa konaklarındaki iftarlara Sadrazam Fuat Paşa'nın Çubuklu'daki yalısında düzenlenenler örnek verilebilir. Sofralar bahçede hazırlanır, ağaçlar renkli fenerlerle süslenerek aralarına mahyacıklar kurulur, güzel dualar ve anlamlı beyitler yazılırdı. Öyle ki, "Bahçede kurulan iftar sofraları Avrupa'nın şato ve kır âlemlerini hatırlatan şekilde idiler." Çubuklu'da Fuat Paşa'nın iftarları devrin en cazip dedikodusuydu. Herkes gönlünce yerli yabancı pek çok lezzeti yedikten, ibadetlerini yaptıktan ve Hayalî Mehmet Efendi'nin Karagöz oyununu izledikten sonra rıhtımda bekleyen kayıklar, sandallarla gidecekleri yerlere bırakılırdı (Semih Mümtaz S., 1948, s.10-12).

XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren memurlar arasındaki iftarlara, iktidar tarafından bazı düzenlemeler getirilmişti. "İmparatorluğun en uzun yüzyılı" şeklinde adlandırılan söz konusu yüzyıl, özellikle ortaları ve ikinci yarısından sonraki dönemde devlet, siyasi, ekonomik, sosyal pek çok

olayla karşı karşıya gelmiştir. Kırım Savaşı'ndan sonra ilk borçlanmanın meydana gelmesi, hazinenin daralması, büyük savaşlar, hastalıklar, salgınlar, kıtlıklarla birlikte yokluklar çekilmeye başlanmıştı. Bu sebeple söz konusu dönemde en üst düzey aile yaşamından aşağıya israfı önlemeye yönelik irâdeler yayımlanmaktaydı. Dolayısıyla bahsedilen şartlardan dolayı Ramazan tenbihlerinde memurlarla ilgili başlıca uyarılar eski dönemlerden beri yaygın olarak verilen iftar yemeklerinde aşırıya kaçılmaması üzerinedir. Kamusal alan ve disiplini sağlama hususunda devletin bu hususa oldukça önem verdiği anlaşılmaktadır.

“Memurları cânibinden vazife-i memuriyetlerini ifade ve ücretlerinde muhalefete harekette bulunan olur ise te'dibât-ı lazîme kanûnilerine bakılmak dahi mukarrerdir.” ifadesinden tenbihnâmelerde memurlara özel uyarılara yer verildiği tespit edilmiştir (BOA.İ.MVL.462/20821. İ.MVL.415/18140). Çünkü söz konusu grup devleti temsil etmekteydi. Onların Ramazan âdâbına aykırı davranması, sadece kişisel bir kusur değil, aynı zamanda devletin itibarını zedeleyen bir durum olarak görülmüştür. Bu sebeple Ramazan ayında memurlar, dinî vazifelerini yerine getirme ve fazlasıyla dikkat etme hususunda da ayrıca yönetim tarafından tenbihlenmekteydi (BOA.HR.TH.51/72). Memurların mesailerini daha rahat geçirmeleri için nasıl ki gerekli tedbirler alınıyorsa, onlar da orucu bahane edip görevlerini aksatmayacaklar ve devletin koyduğu kurallara riayet edeceklerdi.

Ramazan ayında toplumun köklü varlıklı ailelerini oluşturan kibarların, üst düzey devlet görevlilerinin ziyaret, misafir, ikram gün-gece ve saatleri arşiv belgelerinde belirlenmiştir. 1850'de iftar davetleri “âdet müsamahası” yani geleneksel bir hoşgörü olarak geçmişten beri devam ettirilmekle birlikte, yüksek dereceli memurların evlerine ve sahilhanelerine gidecek ziyaretçiler için dikkatli bir zaman tayini yapılması gündeme gelmiştir. Buna göre, Ramazan'ın başından yirmisine kadar davetlerin yapılabileceği belirlenmiştir. Özellikle mevsim kışsa gecelerin kısa olması ve hemen ardından sahur vaktinin gelmesi nedeniyle, memurların görevlerine bakmaya vakit bulabilmeleri için, misafirlerin en fazla üç buçuk dörde kadar oturmaları istenmiş, bu saatten fazla kalmamaları uygun görülmüştür (BOA.İ.MVL.169/5030). Bu düzenleme yetersiz kaldığı için bir yıl sonra 1851'de daha köklü, ayrıntılı ve kısıtlayıcı yeni bir tenbihnâme yayımlanmıştır. Buna göre arşiv belgesinde, geçen sene Ramazan'da getirilen, yüksek rütbeli memurların birbirlerini ziyaret etme kısıtlamasının (20. güne kadar ruhsat verilmişti) beklenen sonucu vermediği, aksine israfa, zahmete ve rahatsızlığa yol açtığı belirtilmiştir. Geçen seneki kısmî serbestlik dahi “murad hâsıl olamayıp”, herkes iftar davetlerini “merâsim-i zarûriyeden” sayarak gitmekte kendini mecbur zannetmiş ve rahatsızlık duymuştur. Küçük büyüğe gitmeyi kendisine mecbur zannetmekte, gitmediğinde yapılan masraftan dolayı rahatsız hissetmektedir. Gideceği şahıs da gelecek misafirin miktarını bilemeyip her akşam çeşitli hazırlık yapmakta ve her gün bir büyük ziyafet vermektedir. Herkes masrafın iki katını sarf etmeye mecbur olduğundan bazen tahminden daha az misafir geldiğinde masraf boşa çıkmakta israf olmaktadır. Davetler muayyen olmadığı için, bir kişi birinin evine gitse, o kişi de başka bir yere gitmiş olabiliyor ve bu yüzden birbirlerini göremeyerek boşuna zahmet çekebiliyorlardı. Bu sebeple hem gelenlere hem gidenlere zahmet ve masraf olmaması için bundan böyle her Ramazan'da her çeşit rütbe ve memurdan kimselerin birbirlerinin evlerine iftara gitme usûlünü bırakmaları istenmiştir. Herkes hâlince adet üzerine birbirini davetle gitmeli bunun dışında öğrenci, yoksul kimseler bundan hariç tutulmalıdır. Ramazan nedeniyle tatil günlerinin hükmü geceye kayacağından, Cumartesi geceleri hiçbir memurun hanesine iftardan sonra ziyaret için gidilmeyecektir (BOA.İ.MVL.213/7027). Böylece Ramazan'da genel bir iftar daveti ve ziyaret düzenlemesi getirilmiştir.

Bundan sonraki pek çok arşiv belgesinde, “geçen sene icra olunan usûl ve tenbihâtın tekraren bildirilmesi münasib” deyip geçmiş senelere atıf yapılarak, davetli iftarların Ramazan ayının girişinden 15.-20. gününe kadar sürmesi tenbih edilmiştir. “İftar için memuriyetin birbirine gitmesi mecburiyet-i resmîye tahtında olmadığı ihtar” ifadesi vurgulanmıştır (BOA.İ.MVL.273/10565. İ.MVL.415/18140). Bu özel uyarı, o dönemde iftar davetlerinin memurlar arasında gayr-i resmî bir zorunluluk, bir sosyal baskı haline gelmiş olabileceğine işaret edebilir. Devlet, memurların mesai saatleri dışındaki sosyal hayatlarına yönelik bu baskıyı, resmî bir mecburiyet olmadığını belirterek hafifletmeye çalışmış ve muhtemelen bununla birlikte kaynak israfını veya suistimalleri de önlemeyi amaçlamıştır. Belgelerde “geçen senelerde olan tenbihâtın pek de derece-i matlubiyede icraatı görülemeyip bu bâbda kanunen te'sirat edecek mesû'liyet” yüklenmesi devletin bürokratik yaşamın üzerindeki sosyal yükleri de hafifletme çabasının bir göstergesidir (BOA.İ.MVL.462/20821. A.}MKT.MHM.429/12).

Sonuç

XIX. yüzyıl Osmanlı Ramazan tenbihnâmeleri, devletin toplumsal düzeni, dinî hayatı ve kamusal davranışları düzenleme biçiminin en belirgin örneklerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışma boyunca ortaya konulan bulgular, tenbihnâmelerin salt birer idarî metin olmanın ötesinde, Osmanlı modernleşmesinin toplumsal düzlemde yarattığı dönüşümü yansıtan önemli bir mekanizma olduğunu göstermektedir. XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin hem iç dinamiklerinde hem de devlet-toplum ilişkilerinde kapsamlı bir yeniden düzenlemeye sahne olurken, Ramazan ayına mahsus düzenlemeler iktidarın kamusal alanı tanımlama biçimlerini ve gündelik yaşamın içerisinde dahilîyet derecesini anlamak açısından dikkate değerdir.

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde tenbihnâmelerin dilinde gözlemlenen dönüşüm, “şer’î hükümlere riayet”le birlikte, “nizam”, “intizam”, “asayiş”, “ıslah” gibi kavramların yaygınlaşması devletin toplumsal davranışları çağa uygun düzenleme yoluna gitmesinin göstergesidir. Bir başka deyişle, Foucault’un tarif ettiği anlamda, iktidarın disipline edici niteliğinin gündelik hayatı belirleme kapasitesinin artmasının bir tezahürüdür. Bu açıdan tenbihnâmeler, XIX. yüzyılın geneli için ifade edilen –kurumlar ve işleyiş bakımından–“eski ile yeni”nin bir aradalığının en güzel örneğidir.

Dönüşüm çağı olan XIX. yüzyıl İstanbul’u, On bir ayda bir gelen Ramazan ile ayrı bir çehreye bürünmüş; devletçe çıkarılan tenbihnâmelerle kamusal alanın sınırları yeniden düzenlenmiştir. Camiler, kahvehaneler, çarşı-pazarlar, eğlence mekânları ve sokaklarıyla kamusal alanlar devletin gözünde hem dinî ritüelin görünürlük kazandığı, hem de toplumsal kontrolün daha kolay uygulanabileceği yerler olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle tenbihnâmelerde, yer alan düzenlemeler toplumun aşırıya kaçmaması düzen ve intizamı sağlamaya yönelik uygulamalardır. Toplu mekânlarda âdâba aykırı davranışlar, sokakların ortalarında oturma, geceleri fişek maytap kullanma, aleni şekilde oruç tutmama yiyip içme yasaklanmıştır. Değişen koşullar çerçevesinde sahur ve iftar vakitlerinin düzenlenmesi, eğlence faaliyetlerinin sınırlandırılması, kadınların gece ve gündüz görünürlüklerinin düzenlenmesi Ramazan içerisinde gündelik hayatın akışını disipline etmeye yönelik uygulamalardır. Bunlar Habermas’ın kamusal alan kavramsallaştırmasında belirttiği gibi, devletin kamusal alanı belirli normlarla çerçeveleme ve toplumsal etkileşimleri bunlara göre yönlendirme çabasının Osmanlı bağlamındaki karşılığı olarak yorumlanabilir.

Sonuç olarak, XIX. yüzyıl Ramazan tenbihnâmeleri, Osmanlı Devleti’nde dönüşümle birlikte yeni bir idarî zihniyetin yerleşmeye başlamasıyla devlet-toplum etkileşiminin farklı bir şeklini ortaya koymaktadır. Bu metinler, Ramazan ayının uhrevî bütünlüğü içerisinde kamusal alanın toplumsal, kültürel, ekonomik boyutlarını şekillendiren geniş bir mekanizmayı temsil etmiştir. Bu anlamda Ramazan tenbihnâmeleri, Osmanlı yenileşmesinin “gündelik hayata nüfuz eden yüzü”nü temsil eden birincil kaynaklar olarak değerlendirilmelidir. Dinî ritüelin, toplumsal düzenin ve kamusal davranışların nasıl iç içe geçtiğini anlamak açısından tarih yazımında güçlü bir analitik değere sahiptirler.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi(BOA.)

- BOA. Ali Emiri Selim III(AE.SSLM.III.)31/1777.
BOA. Ali Emiri Üçüncü Ahmed(AE.SAMD.III.)46/4556.
BOA. Cevdet Belediye(C.BLD.)28/1376, 44/2198.
BOA. Cevdet Maliye(C.ML.)458/18556.
BOA. Dahiliye Evrak Odası Kalemî(DH.EUM.VRK.)1/40, 1/32.
BOA. Dahiliye Mektûbi Kalemî Evrakı(DH.MKT.)1422/57.
BOA. Dahiliye Mütenevvia(DH.MTV.)22/45.
BOA. Dahiliye Tahrirat Kalemî(DH.EUM.THR.)9/60, 6/56, 9/11.
BOA. Hatt-ı Hümayun(HAT.)203/10558, 208/11076, 37/1856, 115/4634, 1358/53351.
BOA. Hariciye Nezareti Tahrirat(HR.TH.)51/72.
BOA. İrade Dahiliye(İ.DH.)810/65441, 955/75560, 1082/84868, 1221/95618, 52/2577.
BOA. İrade Meclis-i Mahsus(İ.MMS.)12/513.
BOA. İrade Meclis-i Vâlâ(İ.MVL.)462/20821, 169/5030, 175/5207, 213/7027, 273/10565, 415/18140.

- BOA. Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri(MB.İ.)63/162, 69/20, 79/122.
 BOA. Meclis-i Vala(MVL.)210/13.
 BOA. Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A.}AMD.)54/49, 45/52.
 BOA. Sadaret Divan Kalemî Evrakı (A.}DVN.)139/78.
 BOA. Sadaret Meclis-i Vâlâ Evrakı(A.}MKT.MVL.)142/33, 115/55.
 BOA. Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı(A.}MKT.)92/39.
 BOA. Sadaret Mukavelenamelere(A.}DVN.MKL.)11/19.
 BOA. Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı(A.}MKT.MHM.)212/100, 397/10, 256/24, 291/69, 291/95, 323/86, 429/12, 467/48, 70/40, 754/80, 256/35, 227/75.
 BOA. Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı(A.}MKT.NZD.)402/87, 10/88, 221/68, 222/63, 280/46, 309/90, 309/91, 38/36, 407/57, 347/39, 279/71, 279/66, 53/30, 398/73.
 BOA. Sadaret Umum Vilayet Evrakı(A.}MKT.UM.)347/79, 66/53.
 BOA. Şûra-yı Devlet(ŞD.)766/1.
 BOA. Yabancı Arşivler(YB.)021, 67/29, 68/123, 75/103.
 BOA. Yıldız Başkıtabet Dairesi Maruzatı(Y.PRK.BŞK.)3/55, 8/71.
 BOA. Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı(Y.PRK.ZB.) 1/57.

Sürelî Yayınlar

- İzhar-ı Ramazan, İkinci Cüz, Âlem Matbaası, Dersaadet 1306, s.22-23.
 Maarif, İkinci Cilt, Numara 36, 31 Mart 1308, s.150-152.
 Maarif, Numara 88, 12 Ramazan 1310-18 Mart 1308, s.146-147.
 Terakki-i Muhadderat, Numara 22, 18 Şaban 1286, s.4.
 Hanımlara Mahsus Gazete, Sayı 51, 12 Şubat 1311/10 Ramazan 1313, s.6-7.
 Hanımlara Mahsus Gazete, Sayı 53, 22 Şubat 1311/20 Ramazan 1313, s.7-8
 Hanımlara Mahsus Gazete, Hanım Kızlara Mahsus, Sayı 91-293, 14 Kanun-ı evvel 1316/5 Ramazan 1318, s.2-3.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akgün, B.(2018). *Osmanlı Kadın Kimliğinin İnşasında Terakki-i Muhadderat*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
 Alus, S.M.(2005). *30 Sene Evvel İstanbul 1900'lü Yılların Başında Şehir Hayatı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
 Balıkhane Nâzırı Ali Rıza(yy.). *Bir Zamanlar İstanbul*. Hazırlayan Niyazi Ahmet Banoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık.
 Çapraz, H.(2018). Osmanlı Devleti'nde Geleneksel Temelde Yenileşme ve Çağdaşlaşma Teşebbüsü (19. Yüzyıl). N. Bozkurt-Z. Güneş Yağcı (Ed.), *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan Türk Tarihi Araştırmaları*. (ss.427-449). Ankara: Berikan Yayınevi.
 Duben, A.–Behar, C.(1996). *İstanbul Haneleri 1880-1940*. İstanbul: İletişim Yayınları.
 Faroqhi, S.(1980). İstanbul'un İaşesi Ve Tekirdağ - Rodosçuk Limanı (16.-17. yüzyıllar). *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980-özel sayı(1979-1980 özel sayı), 139–154. <https://hdl.handle.net/11511/109153>.
 Foucault, M.(1995). *Discipline and Punish The Birth Of The Prison*. Vintage Books A Division Of Random House, Inc. Newyork.
 Gürpınar, H. R.(1984). *Son Arzu*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
 Habermas, J.(2003). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*. Çevirenler Tanıl Bora-Mithat Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları.
 Kazıcı, Z.(1998). *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*. İstanbul: İstanbul Belediye Zabıta Vakfı Yayınları.
 Olgun, Ö.(2000). *Ramazan Kitabı*. İstanbul: Kitabevi.
 Osmanoğlu, A.(2013). *Babam Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Timaş Yayınları.
 Özkaya, Y.(2010). *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
 Sankır, H.(2010). Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusalığın Oluşumu Sürecinde Kahvehanelerin Rolü Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(HÜTAD)(13), 185-210.
 Schiele, R.- Wiener, W. M.(1988). *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı*. İstanbul: Apa Ofset.
 Semih Mümtaz S.(1948). *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İbrahim Hilmi Çığıraçan Hilmi Kitabevi, İstanbul: Kenan Matbaası.
 Sezer, S. ve Özyalçınar, A.(2005), *Bir Zamanların İstanbulu*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

- Tızlak, F.(2015). Hatt-ı Hümayunlar Işığında III. Selim Dönemi'nde İstanbul'da Fırınlara ve Ekmeklerin Tebdil-i Kıyafetle Denetimi. *CEDRUS III*, 337-350. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/929178>.
- Tunç Yaşar, F. ve Yaşar, A. (2025). *Arasta* çarşısından *piyasa* sokağına:Osmanlı İstanbul'unda Direklerarası'nın 1720'lerden 1920'lere dönüşümü. *Orta Doğu Çalışmaları*, 61 (2), 165–181. <https://doi.org/10.1080/00263206.2024.2384877>.
- Ünver, S.(1997). *Bir Ramazan Binbir İstanbul*. İstanbul: Kitabevi.
- Yazıcı, N.(2005). Ramazan Tenbihnâmeleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı II, Ankara, 1-11.